

TEOLOGIA MORALNA – ZAKRES TEMATYCZNY, FORMY ISTNIENIA W POSTYLLOGRAFII RUSKIEJ (NA MATERIALE EWANGELII POUCAJĄCEJ CYRYLA STAWROWIECKIEGO)*

Ze względu na apofatyczny charakter dogmatyki oraz rozumienie Kościoła w kategoriach eschatologicznych, doświadczalnych i «nadprzyrodzonych»¹, teologowie wschodni nie wypracowali ściśle określonej treści pojęcia *teologia moralna*. Warunki historyczne jednak wielokrotnie skłaniały myślicieli prawosławnych do zachowań kompromisowych i przyjmowania stwierdzeń dyskursywnych, formułowania definicji z tego zakresu nauki o Bogu, warunkowanych zwykle polemikami.

Poruszenie intelektualne, wywołane reformą Kościoła zachodniego w XVI wieku, zaktywizowało szeregi duchowieństwa prawosławnego na ziemiach ruskich wchodzących w skład I Rzeczypospolitej. Otoczenie kulturalno-konfesyjne zmuszało do samookreślenia i zdefiniowania swojej pozycji wobec innych. Czynnikiem katalizującym proces identyfikacji był dynamiczny rozwój Kościołów protestanckich w państwie polsko-litewskim, jak również miejsce wyznaczone Cerkwi wschodniej po soborze trydenckim oraz podpisaniu unii z Rzymem w Brześciu w 1596 roku.

Reakcją na poważny kryzys duchowo-administracyjny, jaki wówczas nastąpił, był, między innymi, gwałtowny rozkwit homiletyki cerkiewnej, która przejęła na siebie funkcję głównego środka obrony i umacniania własnych pozycji wyznaniowych. Podobnie jak religijni konkurenci, kaznodzieje ruscy postawili przed sobą zadanie ożywienia wiary poprzez ewangelizację, spreycyzowanie doktryny, nauczanie chrześcijańskiego obyczaju. Egzegeza biblijna i teologia dogmatyczna implikowały zainteresowanie teologią moralną, poprzez którą kształtowano postawy osobowe prawosławnych. Podejmując tak wiele wyzwań jednocześnie, decydowano się na modyfikację własnego systemu literackiego². Spośród kilku typów kodeksów kaznodziejskich,

* Wydaje się nam zasadne użycie terminu *postyllografia* w odniesieniu do homiletyki ruskiej przełomu XVI i XVII wieku, dla której, wzorem kaznodziejstwa zachodniego, typowe stają się pouczenia («na Ewangelię»), wykładające w sposób syntetyczny bądź analityczny treść fragmentów Biblii poprzedzających kazanie.

¹ Meyendorff J. *Teologia bizantyńska*. Warszawa, 1985. S. 274.

² Zob. np.: Чуба Г. *До історії екзегемно-гоміліїчних редакцій Євангелія в Україні* // Вісник Львівського державного університету. Серія філологічна. Львів 1997. Вип. 26. С. 46 – 49; Таž. *Традиція і новаторство в Учительних Євангеліях другої половини XVI–XVII ст.* // *Традиція і новаторство в культурach і литературach слов'янських* / Red. I. Kowalska-Paszt, J. Czaplińska, A. Horniatko-Szumilowicz, M. Kuczyńska. Szczecin 2004. S. 263–269; Таž. *Текстологическая классификация украинских учительных Евангелий второй половины XVI века* // *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 82–97.

rękopiśmiennych i drukowanych, jakie znalazły się wówczas w obiegu czytelnictwem, największy oddźwięk miała *Ewangelia pouczająca* Cyryla Stawrowieckiego, wydana w Rachmanowie w 1619 roku³, treść zawartego tam nauczania moralnego będzie przedmiotem naszego zainteresowania.

Punktem wyjścia autora w jego rozważaniach etycznych jest wschodnia antropologia chrześcijańska, postrzegająca człowieka jako istotę obdarowaną uczestnictwem w Bogu i powołaną do wzrastania w boskim życiu dzięki własnemu wysiłkowi⁴.

Symboliczną wykładnię tego zagadnienia włączył Stawrowiecki do egegetycznego kazania na niedzielę *O synu marnotrawnym*, gdzie za Janem Złotoustym podzielił ród ludzki na sprawiedliwych i grzeszników, uosabianych przez starszego i młodszego syna gospodarza. Ojcem starszego syna («праведников») jest Bóg, czyli «Prawda doskonała», ojcem młodszego jest diabeł, z którego zrodził się grzech i który po upadku Adama «rodzi grzeszników». Niebezpieczeństwa heretyckiego dualizmu kaznodzieja uniknął wywodząc początek diabła od Boga (to «dzieło Jego rąk») i umieszczając go w «jednym domu» – w widzialnym świecie – ze sprawiedliwymi. Obaj synowie otrzymali to samo bogactwo: duszę rozumną i nieśmiertelną, i we władanie cały świat (k. 7)⁵. Boże dary oznaczają zarówno nadprzyrodzoną, boską część człowieka, jak i jego własną wolną wolę (*самовластие*), która decyduje o dysponowaniu zyskanym majątkiem, czyli wyborze sposobu życia. Złe używanie woli skutkuje roztrwonieniem fortuny, a w konsekwencji utratą całego dobra od Boga, bożego obrazu w ludzkości – nieśmiertelnej duszy (k. 7v).

Zanik bożego pierwiastka w człowieku pociąga za sobą rozdzielenie z Bogiem. Im dłuższe, tym trwalsze i głębsze. Cyryl przedstawia je w wymiarze przestrzennym – to «duża odległość», «strona daleka», «kraj obcy», do której udał się młodszy syn. Dystans między Stwórcą a stworzeniem sprzyja słabnięciu poczucia straty, czyli świadomości moralnej, która odpowiada za rozróżnianie podstawowych kategorii moralnych: dobra i zła. «Uwolniony» spod nadzoru, a więc spod kurateli najwyższego prawa moralnego – woli Boga – człowiek oddaje siebie we władanie sił przeciwnych, sił ciemności, staje się igraszką diabła, idzie do niewoli grzechu wiodącego do zguby, na potępienie, ku wiecznej śmierci.

Ratunkiem dla ginącego stworzenia jest odzyskanie poczucia moralności, umożliwiającej prawidłową ocenę sytuacji, uznanie swojej winy i poszukiwanie dróg odnowy – gwarantów wiecznego życia, tak jak marnotrawny

³ Kuczyńska M. *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*. Szczecin, 2004.

⁴ Por. Meyendorff J. *Teologia bizantyńska*. S. 176 i n.

⁵ Kazanie na *Nowy Rok* również dotyczy stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boga i ustanowieniu go panem nad wszystkimi stworzeniami oraz całym stworzonym kosmosem, dzięki czemu ma on udział «w Bożej chwale».

syn na przykładzie własnej nędzy poznał popełniony błąd, zrozumiał «fałsz biesa», wyraził pragnienie odnalezienia zagubionej przez siebie boskości i zdecydował o powrocie do domu.

Podstawowym nośnikiem świadomości moralnej, autorytetem etycznym uczyniono ludzkie sumienie, które pozwala rozeznaczyć aktualną kondycję człowieka. Marnotrawny syn w lamencie przed ojcem stwierdza: «Самъ бо себе обличаю, не требую суда и свидетелей, сего бо ношу въ уме и совесть моя свидетельствуеть на мя (k. 9v)»⁶.

Powrót nie przychodzi jednak łatwo, nawiązanie zerwanych relacji wymaga wysiłku, jest wyzwaniem rzuconym ludzkiej słabości i uwikłaniu w rozliczne grzechy. Spośród wielu warunków odbudowywania pierwotnej jedności człowieka z Bogiem na pierwsze miejsce wysuwa się «szczera skrucha» i pokuta:

Богъ оставляетъ вам долги ваша и грехи опускаеть, точю приидете в покаание истинное, уклонете се от зла и сътворете добро (k. 6v).

Услышите сия, о грехолюбцы, яко донележе въ гресехъ живете, тогда умираете на душахъ вашихъ вечною смертю; и погибаете купно с теломъ, и въметяете себе сами въ ровъ геенский, и таковой смерти зело убоитеся, и скоро бежете от неа истиннымъ покаяниемъ, от сатаны къ Богу; от тмы къ свету; тогда паки оживете вечнымъ животомъ и обрящетеся въ царстве небесномъ (k. 10v).

Do oznak skruchy należą: pokora żal, łzy, wzdychanie, pragnienie poprawy – obrazowane zwykle przez usilne prośby, lament, modlitwę grzesznika o wybaczenie win i przywrócenie do dawnej łaski. Kaznodzieja stopniuje grzechy według ich ciężaru, ale przekonuje, że płacz i skrucha mogą pomóc nawet w najcięższych przewinieniach:

[...] аще и падемъ и Христа отречемся през грех яковый смертелный [...] и горко да плачем [...] паденя нашего; и сия зряще Христос умило-серьдится о нас и прийме покаание наше [...] и грехи намъ оставитъ, аще бо и велий буде грех но покаание и слезы погубляютъ его (trzecie kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 95v).

W pouczeniu na niedzielę *O celniku i faryzeuszu* teolog chwali pokutną praktykę umartwiania ciała, aby je podporządkować duchowi. Widzialnym symbolem umartwienia czyni bicie się w piersi podczas modlitwy: «а еже персьи бия, симъ наказуеть сердце свое, которое виною есть многих греховъ его [...], такъ подобаеть творити всякому кающемуся, абы тело духови покоривъ и караня на него укладавъ» (k. 5v). Idealną postawę skruszonego cechować ma ponadto wiara w możliwość zbawienia mimo upadku, wynikająca nie z pewności własnego potencjału etycznego, lecz z ufności w Boże miłosierdzie i w Jego cierpliwość wobec stworzenia⁷.

⁶ Cytaty z ewangeliarza podajemy w uproszczonej formie.

⁷ Zob. modlitwę skruszonego celnika, rozpoczynającą się od słów «Boże, bądź miłościw mnie, grzesznemu...», k. 5v.

Poważnym grzechem przeciwko Bogu, skrusze i pokucie jest odkładanie odnowy moralnej na później, ponieważ osłabiając świadomość etyczną sprzyja utrwaleniu stanu upadku i wpędza w kolejne grzechy, przede wszystkim w grzech zatwardziałości lub rozpacz, co może doprowadzić do śmierci wiecznej. Renesansowa laicyzacja obyczajów, rzutująca na rozluźnienie więzi między wiernymi a Kościołem i obniżająca jakość życia duchowego, okazała się tak znaczącym problemem, że Cyryl napisał specjalną naukę moralną przeciwko tym, którzy «bez bojaźni grzeszą i pokutę swoją odkładają do jutra i do starości» (k. 12)⁸. Prócz praktycznych wskazań dyscyplinujących grzesznika pouczenie zawiera motywy polemiczne krytycznie oceniające protestancką doktrynę usprawiedliwienia z wiary, która, według ruskiego autora, umożliwiała łatwe popadanie w grzechy na skutek utraty bojaźni bożej i radykalnej ufności w Boże miłosierdzie. Prawosławnym przypomina, że ci, którzy tak wierzą, dobrowolnie gubią swoje dusze i są wyklęci przez Cerkiew, sprzeciwiają się bowiem Prawdzie Kościoła i świętej Tradycji. Zgodnie z wiarą Cerkwi, miłosierdzie Boże mogą zdobyć jedynie grzesznicy unikający wszelkimi sposobami występku i «oplakujący swój upadek», bo takie zachowanie odwraca Boży gniew, wiszący nad grzesznymi (kazanie na niedzielę *O synu marnotrawnym*, k. 13).

Warunkiem koniecznym poprawy grzesznika jest również spowiedź, bez niej nie ma odnowienia. Sakrament wyznania grzechów powinno poprzedzać przygotowanie, człowiek musi być godny, by do niego przystąpić: «[...] аще ест достоин также исповедати духовнику грехи свои». Z mocą podkreśla się, że spowiedź odbywana jest przed kapłanem, «pod klątwą norm soborów powszechnych i kanonów soborów lokalnych» (por. drugie kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 86v). Tak ostre dyrektywy wynikają najprawdopodobniej z zagrożeń, jakie niosły ze sobą chętnie słuchane przez wiernych Kościoła rzymskiego i Cerkwi prawosławnej religijne *nowinki* protestanckie, odrzucające spowiedź uszną na rzecz spowiedzi powszechnej.

Stawrowiecki, chociaż nie wprost, ale zaleca też pewne formy zadośćuczynienia za popełnione grzechy, jako przykład stawia Judasza, który po wydaniu Jezusa oprawcom przeraził się swego czynu, okazał głęboką skruchę, w ramach zadośćuczynienia zwrócił otrzymane srebrniki i targnął się na swoje życie, bo doznawał takiej męki, że «wołał się powiesić niż cierpieć ten ból i żal» (czwarte kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 98). Według niego, skruszony Judasz jest wręcz ustawodawcą trzech części pokuty: «żału za grzechy, spowiedzi, zwrotu srebrników»⁹.

Ostateczne przezwyciężenie grzesznej natury człowieka następuje z chwilą ponownego połączenia z Bogiem. Na ziemi jedność między Panem a Jego stworzeniem utrzymywana jest poprzez wspólnotę w Sakramencie

⁸ Treści te powtarzane są także w innych kazaniach, na przykład czwarta mowa *Na Mękę Pańską*, k. 98v albo kazanie *Na 23 niedzielę po Wszystkich Świętych*, k. 320.

⁹ Por. Kuczyńska M. *Ruska homiletyka*. S. 50, przyp. 59.

Eucharystii, dlatego autor *Ewangelii* za element wieńczący proces przemienienia uważa Komunię św. grzesznika. Ona «oczyszcza grzechy i łączy z Bogiem», by mogła skutecznie oddziaływać, powinna być przyjmowana kilka razy do roku – zdaniem homilety, w stanie «obecnej niemocy duchowej» człowieka prawowierny chrześcijanin ma obowiązek przyjąć Eucharystię przynajmniej 6 lub 4 razy na rok. Swoje stanowisko popiera praktyką wczesnego chrześcijaństwa, kiedy, jak pisze, komunikowano wiernych «co niedzielę lub co dwie niedziele, i w wielkie święta, oraz w różnych trudnych wypadkach losowych» (drugie kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 86v). Decyzja o przystąpieniu do Komunii św. nie może być pochopna, chrześcijanin musi być odpowiednio przygotowany. Cyryl nakazuje mu «wniknąć w siebie» i ocenić swoją sytuację pod kątem rzeczy zasadniczych – relacji do Boga, Kościoła, bliźniego – czy pozostaje «w pokoju z Chrystusem», «w jednomyślności z Cerkwią», «w miłości z bliźnim». Fundament świętego uczestnictwa w Sakramencie to dla Trankwiliona wiedza o istocie Tajemnicy Ciała i Krwi Pańskiej, która stanowi punkt wyjścia i najważniejsze kryterium analizy stanu moralnego człowieka. Brak tej wiedzy grozi najwyższą sankcją, potępieniem wiecznym, co podkreśla opierając się na modlitwach przedkomunijnych i na św. Pawle:

Темже приступете къ сему чудному и страшному таинству, верою и любовию очистивши себе от всякоу скверны плоти и духа, и тако съединитися з Богомъ чистымъ, безгрешнымъ пресветлым. Аще же кто не очистившися з греха, причащается страшныхъ таинъ, таковой суд себе ясть и пиеть, понеже не рассужает, что есть Тело и Кровь Христова, ибо Христос Богъ, глава твоя, чистъ и пресветель, ты же скверненъ и темень, и несть части тме съ светомъ (drugie kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 86).

Zalecenia moralne związane z uczestnictwem w Sakramencie Eucharystii nie mają w homiliach Cyryla autonomicznego bytu. Towarzyszą one kazaniom etycznym, ale głównie licznym ogólnym rozważaniom teologicznym na temat bogoczołwieczeństwa Chrystusa i Jego rzeczywiście, nie symbolicznej, obecności w chlebie i winie podczas przemienienia. Występują również w partiach polemicznych, dowodząc prawdziwości wiary Cerkwi i fałszu doktryn Kościołów reformowanych, które w konsekwencji zanegowania tradycyjnej nauki o Synu Bożym ograniczyły zdecydowanie liczbę świętych Sakramentów. W przypadku drugiego kazania na *Mękę Pańską* dołączono je na końcu tekstu jako rozbudowaną uwagę moralną o odrębnym tytule: *Wierny powinien i to wiedzieć*.

Grzech, będący źródłem rozdzielenia człowieka z Bogiem, przyczyną największego ludzkiego poniżenia i nieszczęścia – śmierci wiecznej, to jedna z ważniejszych kwestii omawianych pod kątem chrześcijańskiej moralności. Naukę o grzechu znajdujemy w znaczącej większości kazań zbioru. Materiał treściowy opracowano w najróżniejszych formach

¹⁰ Grzech definiowany jest na przykład jako «dopuszczenie zła», ale także «diabeł», «utrata rozumu», «noc» itp.

literackich, od stwierdzeń o charakterze definicji (zwykle metaforycznej¹⁰), przez wyliczenia, przestrogi, rady, prośby, pochwały¹¹ duszpasterskie, lament, karykaturę, po polemiki. Autor ogłasza teologiczny sens grzechów, ich typy, działanie¹² oraz rezultaty trwania przy występku. Dzieli grzechy na «wielkie, śmiertelne» i inne, lecz nie przeprowadza jednoznacznej ani konsekwentnej ich systematyzacji. Zależnie od głównego tematu pouczenia, tematów szczegółowych mniejszych części kazania, stawianego sobie celu wychowawczego lub adresata na pierwsze miejsce w spisach wysuwane są coraz to inne przewinienia. Najczęściej wykazywano *rozpusta, pijaństwo, chciwość, duma, próżność, lenistwo, zabójstwo, rozbój, lichwa, dobrowolne oddawanie się w niewolę grzechu, brak miłosierdzia, zawiść*, ale może to być także unikanie spowiedzi i Sakramentu Eucharystii, por.:

[...] трошь ради вещей погибаетъ человекъ: пръвое для блудного житиа и нечистоты телесной; второе пянства ради имеетъ омрачение ума всегда; третее видъ погыбели, понеже нечасто споведается греховъ своихъ и нечасто приимуетъ тело и кровь Христову в душу свою [...] (drugie kazanie *Na Mękę Pańską*, k. 86v).

Kazania o bardziej aktualnej treści, nawiązujące do ówczesnych potrzeb w zakresie wychowania duchowego czy do kontrowersji religijnych dzielących Kościół, eksponują grzechy związane z obojętnością lub relatywizmem wyznaniowym, niewiarą, lenistwem w służbie bożej, zaniedbywaniem wymogów życiowego powołania, brakiem posłuchu dla kapłanów i kaznodziejów¹³; samowolą, obwinianiem o swój grzech kogoś innego, nieznamościami własnej wiary, brakiem wiedzy religijnej, lekceważeniem obowiązku pogłębiania jej oraz niechęcią do studiowania i zrozumienia Słowa Bożego zamieszczonego w Biblii, co ma bezpośredni wpływ na zgubne zainteresowanie «błędnowierstwem» i odchodzenie od wiary prawosławnej. Por.:

[...] душа человеческаа, яже нарицается виноградомъ Божим, аще сиа не будетъ очищена Словомъ Христова учениа и яко ножем не обрежутлися тоа леторасли високоумиа и гордыне высота не обнизится; и аще не покопается Богодуховнымъ поучениемъ, тогда будетъ бесплодна и запустела, и всякимъ беззакониемъ заростеть, и начнуть въ ней жити зверове страсти греховныи и власти темныи, духове злобы въжделение греха [...] и лисове хитрии бесове язвыны съделовають себе в таковой души, и сиа невочтоже вменится пред лицемъ Божим. Внегда же очистится Словомъ Божимъ и делатelmi добрыми покопается твердость еа, и поучениемъ скоренится от нея беззаконное терние, и смирится тоя выскокумие, и дикость бесплодна, тогда

¹¹ Gdy chwali kogoś za godne życie lub powstrzymanie się od wymienianych w trakcie pouczenia występków.

¹² Dla przykładu: «[...] угасшу бо слнцу вся тма покрывааетъ, тогда и душа егда погубить разумъ и ослепнетъ умъ, тогда вся темнаа будетъ. Тму же сию лютую в души грехъ съделоваеть» (szósta niedziela po Wielkanocy, k. 161v).

¹³ Por. np. pierwsze kazanie *Na Mięsopest*.

и зверове лютыи, и змий [...] отбеже въ пустынию непросвещенныхъ (trzynasta niedziela po Wszystkich Świętych, k. 273-4).

Warto nadmienić, że istotną przyczyną zacieklego zwalczania przez Cyryla grzechu pijaństwa (zwłaszcza w przypadku duchownych i kaznodziejów) jest to, że alkohol powoduje zamroczenie umysłu, który nie jest później w stanie przyswoić sobie żadnej wiedzy ani przekazać jej wiernym¹⁴.

Ciekawe, że wśród wielu rozmaitych rejestrów grzechów nigdzie właściwie nie zapisano grzechu przeciwko zasadniczemu prawu moralnemu – woli Boga. Zawsze pojawia się on w formie opisowej przy okazji egzegezy biblijnej, praktycznych zaleceń moralnych, wykładu dogmatyczno-polemicznego albo krytyki obyczaju, jak w kazaniu na piątą niedzielę Wielkiego Postu: «не ведяць о що просять ныне, яко тщеславцы, среблолюбцы строителства желають не яко по воли Божей правяць ихъ, но по воли сердца своего» [k. 67, podkreślenie moje. – M. K.].

Dłuższy wykład na temat grzechu zawarto w kazaniu na 6 niedzielę po Wielkanocy. Pierwsza część utworu poświęcona jest rozważaniu stwórczej mocy Chrystusa, jako dowodu Jego rzeczywistej boskiej natury; druga «niewdzięczności» i niewierności żydów i odstępców, trzecia, *pouczenie moralne*, obejmuje rady i nakazy etyczne wypływające z teologii kontrowersyjnej, tytuł nauki: *O niebezpiecznym życiu naszym i o naszym postępowaniu dopóki «dzień» tamy*. Opowiedziawszy historię leniwego sługi, który przedłożył służbę szatanowi nad Boga, głosiciel pyta: «Кто же ему предводитель въ тму бываетъ», i odpowiada:

Точию грехъ, ибо сей отлучаетъ человека от Бога и от света [...]. Грехъ бо есть тма, действо сатаны лукавого [...]. Егда убо грех вниде в душу и начнет в ней царствовати, тогда [...] дела темная и студная делает по совету диаволу: прелюбодеание и блуды, и содомское студодеание, скотоложство и всякую нечистоту, разбой, убийства, татбу, хищение, лихоимание, кривоприсязство, лжесвидетельство, чародеание, отравы, зловерие, непокаяние, отчаание, памятозлобие, немилосердие, ненависть, зависть, обида, неблагодарение, обядение, пьянство, леность, тщеславие, гордыня, се убо суть дела тмы. Аще убо сии одержать умъ и сердце человеку, то в толикой тме сатанины лести душа та заключается, и смертию вечноу умираеть [...] (k. 164v)¹⁵.

Przeciwwąga dla teologii grzechu jest teologia dobra (cnoty), rozumiana jako realizacja ziemskiego powołania człowieka zgodnie z wolą Boga. Rozważania o dobru są tak samo częste jak o grzechu, mają zróżnicowaną

¹⁴ Zob. kazanie ku czci *Hierarchów, pasterzy i nauczycieli powszechnych*, część święteczna zbioru, k. 18.

¹⁵ Należy podkreślić, że zacytowany tu katalog grzechów jest tylko jednym z wielu, każdy zawiera inny zestaw przewinień ludzkich, por. na przykład, kazanie czwartej niedzieli Wielkiego Postu, k. 56v, na Mięsopest albo na siódmą niedzielę po Wszystkich Świętych, k. 239v.

formę literacką¹⁶ i nie występują w postaci samodzielnych traktatów etycznych, lecz jako integralny składnik kazań egzegetyczno-dogmatyczno-polemicznych. Nawet jeśli wyodrębniono je z tekstu głównego i opatrzone terminem: *pouczenie moralne*. Myśli na temat dobra i cnót chrześcijańskich, zasadniczo, symetrycznie uzupełniają refleksję na temat upadku i przewinień, chociaż proporcje mogą podlegać zmianom. Analogicznie jak w przypadku grzechów, nie znajdziemy systematyzacji cnót. Każda, zależnie od okoliczności, może być ważniejsza niż inna. Źródłem nauczania o cnotach jest Pismo Św., wzorem zaś doskonałości moralnej, Chrystus.

Ważne treści niesie już pierwsze kazanie zbioru na niedzielę *O celniku i faryzeuszu*. W wykładzie egzegetyczno-alegorycznym perykopy biblijnej duszpasterz ogłasza boską genezę dobra, wskazując jego wyższość w planie eschatologicznym nad złem – «dzieckiem szatana». Równocześnie objaśnia dobro poprzez konstytutywne dlań właściwości. Pierwsze miejsce zajmuje odczucie etyczne, przejawiające się w umiejętności rozpoznawania woli Bożej. Celnik potrafił rozeznac dobro i zło, faryzeusz nie:

Яко же гордыня тма есть, тако и смирение светъ есть и дело Боже [...]. Сего фарисей велеречивый не познавъ и чуждъ zostаль света Его и славы Божей. Мытарь же Его позна и сынъ света бысть [...] (k. 3).

Druga cecha odwołuje się do pożądanых relacji między Stwórcą a jego stworzeniem, akcentując pamięć człowieka o ułomności swojej natury, skażonej grzechem i jego zależność od Boga, którą symbolizuje cnota pokory, utożsamiana tu ze skrucą:

Мытарь же позревъ на множество греховъ своихъ и смиривъся зело предъ Богомъ и человеки, въменивъ себе самъ подлеишии быти отъ всехъ человековъ [...]. И в такуюю скруху сердечную злодеевъ и разбойниковъ демоновъ съзвавъ на расхищение богатства своего добродиания, егда же злато в сокровищи лежитъ, тогда некрадомо бываетъ (k. 3-3v).

Pokora – główny wyróżnik etyki wschodniej, doczekała się osobnego opracowania w drugiej części utworu (*O pokorze i pokornych, że są synami światła*)¹⁷. Dyskurs pozytywny mowy zilustrowany został licznymi przykładami sprawiedliwych Starego i Nowego Testamentu, który zbudowali swą doczesną świętość na pokorze. Żeby jednak ich wzór miał bardziej budujący wydźwięk, zachęcający do chwalebного działania, autor zakończył kazanie wyjaśnieniem, że pokora nie jest jakimś szczególnym «niewidzialnym i niewypowiedzianym» darem Ducha św. dla wybranych, lecz tylko «mocą utrzymywania siebie w milczeniu (тихости), która stawia pokornych blisko Boga» (k. 4v).

Budując na przykładzie ewangelijnego celnika moralny wzorzec prawosławnego chrześcijanina, Stawrowiecki sięga po tradycyjną duchowość

¹⁶ Na przykład, definicje różnego typu, pytania retoryczne (k. 3), prośby duszpasterskie (k. 3v), apele, wezwania, przestrogi, zalecenia, nakazy, euchografia i in.

¹⁷ Jak również w wielu innych kazaniach.

«pustyni» i dodaje do cnoty pokory dwa inne filary, na których go wspiera – dar milczenia oraz modlitwy. Milczenie uważa za najlepszego strażnika duszy, ponieważ chroni wiernego przed rozgłaszaniem swojej pobożności, przed chlubieniem się swoją doskonałością, a więc przed grzechem pychy i próżności, które wystawiają na pośmiewisko Boga jako Stworzyciela, człowieka zaś strącają do otchłani wiecznej, jak «wielomównego» faryzeusza (k. 3v).

Modlitwa w ujęciu ruskiego teologa służy nawiązaniu kontaktu ziemskiego stworzenia z Niebem i utrzymania łączności z Bogiem. Kaznodzieja uznaje modlitwę za tak istotny wyróżnik chrześcijaństwa, że nie tylko tłumaczy jej istotę, ale także objaśnia, dlaczego należy się modlić, jaka jest siła jej działania, które miejsce na nią najgodniejsze i jakie korzyści odnosi modlący się:

Подобает же ведати и сие, яко пристойт молитися Господови и что есть молитвы сила, ибо молитва ничтоже иного ест точию восхождение от земных сердца и ума к Богу и души съединение с Темь. Молити же ся Господови подобаетъ в церкви в дому славы Его, сокрушеннымъ сердцем в смиреннии и жалению за грехи, от чистого ума, оставивши от помысла все суетное мира сего и земныи вещи, съ молчаниемъ же и кротостию умомъ взыйти на Небо и колень Божиихъ съ боазнию и благоговением прикоснутися должна душа ест. [...] тогда вззрить на тя Господь милостивно и молитву твою услышитъ (k. 3v).

Zaskakujące ograniczenie miejsca modlitwy do cerkwi, «domu chwały Boga», może mieć kilka przyczyn – po pierwsze mogło wynikać z zamiaru pobudzenia gorliwości wiernych, by aktywizowali swe praktyki religijne. Po drugie dawało okazję włączenia dodatkowego materiału teologicznego, tu – pouczenia odbiorcy, czym jest Cerkiew Pańska jako budynek, kto w niej pełni służbę i po co, jaka bywa reakcja Boga na określone zachowanie obecnych. Po trzecie stawało się formą walki z reformacyjną desakralizacją świątynnej przestrzeni¹⁸. Warunki skutecznej modlitwy skruszonego grzesznika przedstawiono w ostatnim fragmencie kazania, pouczeniu moralnym *O pokorze i pokornych*.

Główne prawo etyczne – nakaz spełniania woli Bożej, nie ludzkiej, sformułowane zostało w kazaniu *Na Seropust*. Objasniając Ewangelię Mateusza 6, 14–21, Stawrowiecki uczy w nim, jak budować chrześcijańskiego ducha na mocnym fundamencie i «bez straty». Oparciem dla wiernego staje się «trojaka cnota», wywodzona od trzech cnót teologicznych: wiary, nadziei, miłości, czyli «wiara prawa, niewzruszona ufność i miłość doskonała» (k. 31v). Kontekst dla każdej z nich tworzy aktualna sytuacja historyczna, w jakiej funkcjonuje Cerkiew, oraz warunki egzystencjalne prawosławnych chrześcijan. Pod pojęciem «prawa wiara» rozumiane jest

¹⁸ Por. Kuczyńska M. *Ruska homiletyka*. S. 241; jak również mowę Cyryla *Na poświęcenie nowo zbudowanej Cerkwi*. Niewykluczone też, że ten pogląd jest jakimś dalekim echem nauczania ojców kościoła (szczególnie Jana Złotoustego), którzy przekazywali zasady wiary chrześcijańskiej poganom.

wyznawanie trójjedynego Boga i bezrefleksyjna ufność Jego Objawieniu («неразмыслителнаа сила веры»). Miłość doskonała orientuje człowieka wobec bliźniego, nakazując mu kochać nie tylko przyjaciół, ale również wrogów. Miłość jako główne przykazanie chrześcijańskie nadaje zbawczą moc wszystkim innym cnотom, bez miłości każda «jest niczym». Z niej powinno wypływać przebaczenie grzechów bliźniego i ona ma łagodzić gniew spowodowany krzywdą ze strony «brata». Zastosowanie się do tego przykazania pozwala przenieść na ziemię relacje niebiańskie, które oznaczają stosowanie się do najwyższego moralnego prawa, czyli realizację woli Bożej, gwarantującej życie wieczne. Pod pojęciem bliźniego kaznodzieja rozumie wspólnotę ochrzczonych (k. 33). Obejmuje ona również innowierców, którym z racji miłości chrześcijańskiej trzeba okazać tolerancję, «nie przeklinać» ich, nie życzyć upadku, nie pożądać majątku» (dziewiętnasta niedziela po *Zielonych Świątkach*). Mimo tak światłych poglądów, homileta w szczegółowych zaleceniach etycznych pochwała także «niezachowanie pokoju» prawosławnego chrześcijanina z rozróżnionymi w wierze¹⁹.

Wielkim oparciem kreowanego tu systemu etycznego są praktyki pokutne i dobre uczynki (szczególnie post²⁰ i jałmużna), bez których wiara pozostaje «martwa». Dobre uczynki wespół z mądrością i świętością życia uznane zostają za atrybuty sprawiedliwych (*Mięsopust*). Por.:

Ибо вера [...] яко лампада, а дела добрыи и милосердныи учинки яко елей и идеже вера правая з делы добрыми съвькупится, таковаа душа яко мудраа дева покажеся з ясно горящею лампадою, готова въ стретение жениха своего, егда прииде на Судъ [...] (kazanie na pamiątkę *Wielebnych kobiet i męczennic*, k. 14v, cz. 2).

Doskonałość etyczna prawosławnych budowana jest także w ścisłym nawiązaniu do ośmiu błogosławieństw z *Kazania na górze* Chrystusa (Mt 5, 3–12)²¹.

Mowy wielkopostne, przygotowując wiernego do przeżycia święta Zmartwychwstania w duchu odnowy moralnej, podkreślają zbawczą wartość dobrowolnego cierpienia i implikowanych przez nie cnót męstwa (także męstwa w ucisku), cierpliwości, wdzięczności (m.in. za miłość Boga do człowieka lub umacniające duszę doświadczenia), oraz gotowości na śmierć za wiarę. Głoszą potrzebę umartwienia, wstrzeźliwości, dobrowolnego ubóstwa, kategorycznie negując przywiązanie do «słodocy

¹⁹ Stawrowiecki był przeciwnikiem kary śmierci dla «heretyków», ale przestrzegał przed nadmierną bliskością z innowiercami, ponieważ kontakty takie skutkowały często porzuceniem prawosławia.

²⁰ Teolog, który rozróżnia post cielesny i duchowy, nie tylko uczy, co i kiedy należy jeść, by pościć po chrześcijańsku, lecz również, od jakich duchowych działań się powstrzymać, aby zachować czystość duszy, np. gniewu, pamiętliwości, namiętności cielesnej, złych pomysłów (*Seropust*, k. 34).

²¹ Zob. kazanie *Na Mięsopust*, na szóstą niedzielę po Wszystkich Świętych.

tego świata». Aby uwiarygodnić przekaz duszpasterski, pogłębić pobożność i pobudzić religijną aktywność wskazywane są kategorie osób, które dostąpią zbawienia – na czele spisu znajdują się dzieci, dalej nosiciele fundamentalnych walorów etycznych: *skruszeni, miłośnierni, pustelnicy i asceci* (piąta niedziela Wielkiego Postu).

Okazję do pewnych podsumowań dało kazanie stanowe na pamiątkę *Wielebnych kobiet i męczennic* – krytyka nadmiernego przywiązania płci niewieściej do rzeczy materialnych i luksusu, przejawiającego się w poprawianiu urody makijażem, w zamiłowaniu do eleganckich strojów czy pięknych perfum, zakończona została stwierdzeniem, że chrześcijanin nie powinien zdobić siebie zbyt kosztownymi rzeczami, lecz pięknem duchowym, na które składa się: «cierpienie, miłosierdzie, pokora, mądrość (nie ludzka, boska), czystość duchowa i cielesna, czuwanie, trzeźwość, post, modlitwa należyta».

Wizję prawosławnej etyki uzupełniają cnoty w jakimś stopniu dla Cerkwi «nowe», wywyższone na skutek konieczności dziejowej, a umożliwiające stawienie czoła czasom «zamętu», w jakich przyszło funkcjonować ruskiemu Kościołowi otoczonemu przez żywioł innowierczy – zaliczymy do nich m.in. indywidualną pobożność, indywidualną odpowiedzialność za grzech, zainteresowanie dyskursywną wiedzą religijną, znajomość Pisma Św. (np. k. 246), samokształcenie wyznaniowe, publiczne manifestowanie wiary (por. k. 52v), przygotowanie intelektualne do sporów z oponentami religijnymi. W czasach postępującej pauperyzacji ruskiego duchowieństwa jako ważny obowiązek moralny, wynikający ze słów Biblii, oceniana jest potrzeba finansowego wspierania Cerkwi i jej służ.

Ograniczone łamy artykułu nie pozwalają na całkowite wyczerpanie tematu, przedstawiliśmy jednak zasadniczy zrąb systemu etycznego zaprezentowanego przez Cyryla Stawrowieckiego w jego *Ewangelii pouczającej*. Wyróżnia go wielkie bogactwo tematyczne i zróżnicowanie formalne. Kaznodzieja podszedł twórczo do swojego zadania i opracowywał etykę prawosławną, pamiętając o zmieniającym się świecie, który nie tylko stawia przed wiernymi ciągle nowe wyzwania, ale często wpędza w zwątpienie i wywołuje obawy co do możliwości zbawienia. Mimo więc, że chrześcijaństwo wschodnie w swoich postawach etycznych uważa człowieka za już zbawionego i uwielbionego w Chrystusie, to uznał za niezbędne dostarczenie zdezorientowanemu człowiekowi kryteriów myśli i dyscypliny zachowania, które uregulują jego życie duchowe, dadzą dokładną wiedzę o tym, co wolno, a czego już nie i zaowocują pewnością osiągnięcia Nieba w łonie ruskiej Cerkwi prawosławnej.